

Aristotel

RETORIKA

ШТАМΠΑР
МАКАРИЈЕ

PREDGOVOR PREVODIOCA

Prevodeći Aristotelovu *Retoriku*, delo istinske filosofije govornništva, služio sam se trećim izdanjem helenskog teksta *Retorike* iz godine 1967, što ga je priredio Médéric Dufour (Aristote, *Rhétorique*, Paris 1938, Société d'Édition *Les Belles Lettres*) i, donekle, šestim izdanjem helenskog teksta *Retorike* iz godine 1975, što ga je priredio John Henry Freese (London 1926, ed. W. Heinemann).

Od prevoda i komentara na raspolaganju su mi bili prevodi i komentari gornjih priređivača izvornog teksta *Retorike* kojima, s obzirom na treću knjigu, pridružujem André Wartellea koji je revidirao izvorni tekst i francuski prevod *Retorike* i sačinio komentare trećoj knjizi *Retorike* izašle 1973, godine. Osim toga, od velike mi je koristi bio sjajan ruski prevod *Retorike* što ga je 1978, godine objavio Moskovski univerzitet u zborniku *Antičnije retoriki* (15-166, strana).

Sastavljajući napomene i objašnjenja, prevodilac se koristio komentarima gornjih autora, kao i brojnim Aristotelovim delima posebno *Organonom*, i drugim izvorima antičke duhovne i materijalne kulture iz kojih je crpeo relevantne podatke i za uvodnu studiju.

Šta reći o značaju i samoj metodi prevođenja ovoga dela nastalog posle svih glavnih filozofskih rasprava Mislioca iz Stagire?

Neka bude rečeno toliko da je Aristotel svoju praktičnu i spekulativnu mudrost, kao filosof i etičar, pragmatičar i sistematičar naučnih disciplina, dobrim delom slio u *Retoriku*. Zahvaljujući tome, jezik i stil ovoga dela nisu jednostavni za razumevanje i prevođenje, pritom ne zaboravljajući da ovo, kao i većina Aristotelovih dela, predstavlja zbir predavanja, da je, dakle, reč ne o nekom kabinetском delu već o diskusiji sa njegovim sledbenicima. Imajući ovo na umu, prevodilac se trudio da i u pre-

vodu na naš jezik sačuva misliočevu živu reč i gipkost misli koja počešće pravi digresije od glavnog toka ideja koje izlaže. U ime toga vodilo se računa da umesto prevoda ne ispadne obična interpretacija ili parafraza i istovremeno izbegavalo doslovno prevođenje, jer bi tako nešto pre ličilo na ma šta drugo no na Stagirana, na njegovu duboku, široku i nesputanu misao. Koliko se u tome uspelo neka prosudi dobronameran čitalac kojem sam, u svrhu lakšeg razumevanja materije što je u ovome delu *Filosof* izlaže, držeći se francuskog prevoda *Retorike*, tekst originala u prevodu rastavio na misaone celine, to jest dao naslove glavama i brojne podnaslove. U ovu je svrhu sačinjena i uvodna studija čiji je prvi deo uglavnom posvećen sažetom prikazu istorije govorništva u drevnoj Heladi, a drugi deo – koji predstavlja samostalno izučavanje relevantnih Platonovih i Aristotelovih dela – posvećen istraživanju Platonovog i naročito Aristotelovog doprinosa zasnivanju govorništva, govorničke veštine, kao discipline zasnovane na principima istinske veštine, odnosno nauke.

Naposletku, dodajem i to da sam se prilikom prevođenja *Retorike*, uprkos stavu da se u prevodima filozofskih dela sa starohelenskog na naš jezik ne koriste termini iz drugih jezika, služio latinskom terminologijom, posebno filozofskom koja je postala blago našega jezika.

Dr Marko Višić

GLAVA PRVA

*Novi način razmatranja govorničke veštine. Predmet i metoda retorike i njen odnos prema dijalektici**

1354a

1. Retorika je saobrazna dijalektici¹; obe se tiču onoga čija je spoznaja donekle zajednička svim ljudima, a što ne pripada nijednoj određenoj nauci. Zato svi donekle učestvuju u jednoj i

Retorika
i dijalekti-
ka

* Da bi prevod bio što jasniji i pregledniji prevodilac se koristio četvrtastim zagradama u kojima obično daje i drukčiju mogućnost prevođenja, kao i dodatno objašnjenje, odnosno dopunu mesta. Okrugle zagrade pripadaju izvornom tekstu.

¹ U izvorniku stoji da je retorika prema dijalektici ἀντίστροφος, iz čega proizlazi da nije verna kopija dijalektike, već da joj je slična, odnosno da s njom čini neku vrstu dvojnika, to jest retorika u odnosu na dijalektiku ima istu osobinu i ulogu kao antistrofa prema strofi u drami.

Što se tiče *dijalektike*, ona je u suštini način raspravljanja koji se sastoji u postavljanju pitanja i u odgovaranju na njih. Ovde se, kao uostalom i u drugim Aristotelovim spisima, dijalektika shvata kao disciplina koja proučava verovatno, moguće, što je suprotstavljeno striktnoj demonstraciji, odnosno naučnoj, apodiktičkoj metodi izvođenja dokaza, čemu je posvećen Stagiraninov spis *Druga Analitika*, dok *Topika* upravo istražuje dijalektičko, odnosno verovatno zaključivanje i dokazivanje. Prema Aristotelovom uverenju, kod demonstrativnog načina izvođenja dokaza premise su neoborivo istinite, pa prema tome i zaključak, odnosno dokaz izveden iz njih mora biti istinit.

Nasuprot tome, premise dijalektičkog silogizma i retoričkog entimema samo su verovatne, moguće, i kao takve mogu biti istinite samo za određene osobe. Sledstveno tome, zaključci koji proizlaze iz takvih premisa mogu biti samo verovatni, mogući, probabilni.

Retorika se ovde shvata kao analogna, ali ne kao dijalektici potpuno identična veština, jer među njima ima dosta razlike, a i sličnosti. Upravo zato Aristotel u *Ret.* I 2, 7, retoriku i naziva ogrankom dijalektike.

Obe veštine imaju univerzalnu primenu, jer raspravljaju o pitanjima od opšteg interesa za sve. Zahvaljujući tome, one čine zasebne veštine, iako se retorika prepliće s politikom, uključujući i etiku. One nemaju unapred date principe, kao što je slučaj s posebnim naučnim granama.

Dok se dijalektika bavi postavljanjem pitanja i odgovorima na njih, dotle se retorika bavi pitanjima koja se opširno izlažu, i to ne pred odabranom već

drugoj, jer svi u određenoj meri nastoje da neko mišljenje pretresu i podrže, da se brane i optužuju. 2. To, međutim, većina, s jedne strane, čini nasumce, a s druge, po navici koja proističe iz [stečene] sposobnosti [ἔξις, *habitus*, stečena duhovna sposobnost, duševno stanje, navika].

Mogućnost obrazovna metode

Kako su, dakle, oba postupka mogućna, jasno je da se ta materija može metodično izložiti, jer se teorijski može istražiti uzrok zašto postižu cilj kako oni što postupaju po navici tako i oni što postupaju nasumce, a svi bi se složili da je baš to zadatak veštine².

Slabe strane ranijih Uputstava u govorničku veštinu

3. Dosadašnji sastavljači *Uputstava u govorničku veštinu* iznašli su, međutim, samo neznatan deo ove veštine, jer samo metode uveravanja spadaju u oblast veštine dok je sve ostalo sporredno. Oni ništa ne govore o entimemima³ koji su telo [bît] uveravanja i uglavnom se bave pitanjima van predmeta, – 4, jer se sumnja, samilost, srdžba i njima slična osećanja duše ne odnose na predmet već na sudiju⁴. Ako bi se, dakle, sudski postupak po-

pred šarolikom publikom. Govornik nastoji takve slušaoce pridobiti za određeni predmet pokušavajući ih uveriti i privoleti da prihvate određeno mišljenje i da zauzmu određeni stav.

Dok dijalektički silogizam dovodi do opštih zaključaka, dotle retorički, koji češće operiše s pojedinačnim pitanjima, dovodi do pojedinačnih, partikularnih zaključaka.

² Posebna odlika neke veštine jeste otkriće sistema ili metode, po čemu se i razlikuje od čistog iskustva.

³ Apelativ ἐνθύμημα, *entimem*, osim osnovnog značenja *misao*, znači još i: *metoda, plan, savet, motiv*.

Entimem u Logici predstavlja skraćeni zaključak, odnosno, zaključak izveden iz jedne premise, dok se druga zadržava u mislima, kao, na primer: *Umrećeš, jer si čovek*. Ovde je zadržana premissa: *Ljudska su bića smrtna*. Druga se, međutim, premissa može u mislima dopuniti.

Entimem u *Retorici* jeste retorički silogizam koji se temelji na zakonu verovatnoće, odnosno na mogućim premisama, kako ga Aristotel u *Prvoj analitici* II 27, uostalom i definiše, te se po tome i razlikuje od demonstrativne metode izvođenja dokaza.

⁴ Funkcija sudije u Aristotelovo vreme bila je donekle kombinacija modernog sudije i porotnika.

Autori *Uputstava u govorničku veštinu* koje su nazivali *Téhnai*, to jest *Veštine*, do Aristotelova vremena uglavnom su raspravljali o načinu kako da kod sudija pobude osećanja, odnosno, strasti. I Stagiranin doduše raspravlja o osećanjima i karakterima, ali kao o sredstvima pomoću kojih govornik može uticati na slušaoca ili da sebe odnosno svog štíćenika prikaže u određenom svetlu.

svuda praktikovao, kao što se sada praktikuje u pojedinim državama, posebno u onim s dobrim uređenjima, tim sastavljačima ne bi ostalo ništa o čemu bi mogli govoriti.

5. Svi se s tim slažu, ali jedni smatraju da bi sâme zakone trebalo tako izglasati*, dok se pak drugi zakonom baš tako služe i sprečavaju da se govori o onome što je van predmeta, kao što je slučaj u Areopagu i u tome su u pravu, jer zaista ne valja da sudiju, pobuđujući mu osećanja ljutnje, zavisti i sažaljenja, zbunjujemo, što bi bilo isto kao kad bi neko iskrivio lenjir kojim se treba služiti.

6. Osim toga, očigledno je da je jedini parničarev zadatak dokazivati da delo postoji ili ne postoji; da je počinjeno ili nije; da li je pak delo značajno ili beznačajno, pravedno ili nepravedno [izvršeno], u svim slučajevima gde zakonodavac nije dao određeno uputstvo kako da se postupi, sudija je taj koji treba da donese odluku, a ne da ga parničari uče kako da postupi.

Uloga
parničara

1354b

7. Zato dobro sastavljeni zakoni treba da, koliko je to moguće, sami daju tumačenje svih slučajeva i da što manje prepuste nahodjenju sudijâ; prvo, zato što je lakše pronaći jednoga ili nekolicinu, nego mnoštvo razboritih i za donošenje zakona i izricanje sudova sposobnih ljudi; drugo, zakoni se donose posle dugog razmatranja, a presude se izriču na brzu ruku, tako da je onima koji prosuđuju teško doneti valjanu odluku o pravednom i korisnom. Od svega je najznačajnije da se zakonodavčeva odluka ne odnosi na pojedinačno, već na buduće i opšte, a eklesijast i sudija donose odluku o sadašnjim i određenim slučajevima čemu se često pridružuje prijateljska naklonost ili mržnja, kao i vlastita zainteresovanost, tako da nisu u stanju pouzdano uvideti istinu pa im vlastito zadovoljstvo ili nezadovoljstvo potamnjuje odluku.

Uloga
zakono-
davca i
sudije

8. Prema tome, nahodjenju sudije, kao što rekosmo, treba prepustiti što manje slučajeva; što se pak tiče pitanja da li je delo počinjeno ili nije, da li je moguće ili nije, da li je takvo ili nije, odluka o tim pitanjima mora se prepustiti nahodjenju sudija, jer zakonodavac ne može predvideti i takve slučajeve.

9. Ako je ovo tako, onda je očigledno da sastavljači *Uputstva u govorničku veštinu* pod pravila veštine podvode ono što je van predmeta kad razmatraju ostala pitanja kao, na primer, šta treba da sadrži uvod, ili izlaganje predmeta, ili svaki pojedini deo

Sudija je
pristrasniji
u politi-
čkom no u
sudskom
govorni-
štvu

* To jest da sâmo slovo zakona sprečava da se raspravlja o pitanjima koja nemaju ništa zajedničkog s predmetom.

govora⁵, jer u svojim sastavima ni o čemu drugom ne raspravljaju no o tome kako da sudiju dovedu u određeno duševno stanje, dok o tehničkim metodama uveravanja⁶ ne govore ništa, a baš je to ono na temelju čega bi neko mogao postati vešt u baratanju retoričkom argumentacijom.

10. Upravo zato, premda je metoda ista u govorima upućenim narodu i u govorima sudskog karaktera, i, mada je zanimanje govorom upućenim narodu uzvišenije i državniku priličnije no zanimanje govorom koji se tiče odnosa među građanstvom

⁵ Antička retorika poznaje tri glavne vrste govora, odnosno besede koje ćemo ukratko izložiti:

a) Sudski ili sudbeni govor – γένος δικανικόν, *genus iudiciale* – koji ili optužuje (*accusare*) ili brani (*defendere*). Može biti javni – λόγος δημόσιος, *iudicium publicum*, ili privatni – λόγος ιδιωτικός, *iudicium privatum*.

b) Savetodavni ili politički – συμβουλευτικόν, δημηγορικόν, *genus deliberativum* ili *suasorium* – koji u narodnoj skupštini podstiče na korisno (*suadere quod utile*) ili odvraća od štetnog (*dissuadere quod inutile*).

c) Epideiktički ili svečani – ἐπιδεικτικόν, πανηγυρικόν, *genus demonstrativum* ili *laudativum* – koji hvali što je moralno (*laudare quod honestum*) ili ku-di što je ružno (*vituperare quod turpe*).

Ovome bismo mogli pridružiti λόγοι παρηνετικοί – poučne ili savetodavne govore i λόγοι κληρικοί, govore o nasljeđivanju.

Sudski, odnosno sudbeni govor bio je najpodesniji i najplodotvorniji za razvoj antičkog govornništva. Za svaku vrstu govora, posebno za sudsku, bilo je od presudne važnosti da ima dobru dispoziciju, odnosno ustrojstvo, raspored (*dispositio, collocatio*).

Dobra dispozicija, posebno sudskog govora sadržavala je ove elemente: a) προοίμιον, *exordium* – uvod; b) διήγησις, *narratio* – izlaganje predmeta; c) ἄγων, *argumentatio, probatio* – dokazivanje; d) λύσις, *refutatio, confutatio, reprehensio* – pobijanje; e) ἐπίλογος, *peroratio, conclusio* – svršetak.

Kod Demostena se, u političkim govorima, susreće i πρόθησις, *propositio* – govornikov predložak; πίστις, *probatio* – dokazivanje toga predložka i retko λύσις, *refutatio* – pobijanje.

⁶ Sistematske logičke, to jest tehničke metode uveravanja, kao što su entimem, παράδειγμα, primer; zatim, svedočenje i karakterne osobine, što govornik treba da lično nađe, suprotstavljene su atehničkim metodama uveravanja koje ne barataju pravilima veštine, te im je jedino svrha da se stranke dovedu u zabludu.

Dok je Atistotelu *silogizam* instrument dijalektike, ukoliko se sastoji iz premisa koje izražavaju određene odnose u uobičajenom mišljenju, dotle mu je παράδειγμα, primer 'sredstvo pomoću koga se obrazuje teorijski i praktični sud'. Primer se pojavljuje kao određeni vid indukcije, s tom razlikom što ona od pojedinačnog prelazi na celinu, dok primer ide od poznatijeg ka nepoznatijem. To je ono u čemu se primer razlikuje od silogizma koji zaključuje od opšteg ka pojedinačnom, to jest od celine na deo. O ovom up. Aristotel, *Prva analitika* II 23 sq.

1355a

[ti sastavljači] o prvoj vrsti govorništva ništa ne govore, ali se svi upinju da sudsko govorništvo podvedu pod pravila veštine. Ovo me je razlog to što je u govorima upućenim narodu manje korisno govoriti o onome što je van predmeta, kao i to što je govor u narodnoj skupštini manje podložan obmanjivanju no govor u sudu, jer ima uopšteniji interes. U govoru koji se obraća narodu sudija, naime, sudi o domaćim prilikama, tako da je tu jedino potrebno dokazati istinitost tvrđenja onoga ko predlaže određenu meru, dok to nije dovoljno u govorima koji se drže u sudu gde je od koristi da se slušalac pridobije, jer se ovde odluka sudija tiče onoga što im je tuđe, a kako se obaziru samo na sebe i slušaju samo ono što im se dopada, oni u stvari ne sude, već se prepustaju strankama na sudu. Zato, kao što rekoh, zakon u mnogim polisima sprečava da se u sudu govori o onome što je van predmeta, dok u skupštini na to dovoljno paze same sudije.

11. Kako je očevidno da se metoda svojstvena veštini odnosi na metode uveravanja, a metoda uveravanja jeste određena vrsta dokazivanja⁷ (jer smo nadasve uvereni u ono što smatramo da je dokazano); da je retorička metoda dokazivanja entimem koji je, jednostavno rečeno, najznačajnija metoda uveravanja, i, konačno, da je entimem određena vrsta silogizma; kako pak razmatranje svake vrste silogizma spada u oblast dijalektike⁸, u celu ili u neki njen deo, jasno je da će onaj ko je veoma sposoban da misaono istraži na osnovu čega se i kako se tvori silogizam ujedno biti i vrlo sposoban da barata entimemom, ako tome [poznavanju silogizma] pridružimo poznavanje predmeta na koje se entimem odnosi, kao i ono po čemu se razlikuje od logičkih silogizama, jer jednom istom sposobnošću spoznajemo istinito i ono što mu je slično, a ljudi su, pri tome, po naravi dovoljno skloni istinitom te istinu u većini slučajeva i dosegnu. Ko je, dakle, sposoban da uoči verovatna mišljenja⁹ [τὰ ἔνδοξα, *opinioniones*, mnjenja] taj je sposoban da spozna i istinu.

Entimem i silogizam

⁷ Striktno naučna metoda izvođenja dokaza, ἀπόδειξις, *demonstratio*, samo donekle liči na πίστις, *probatio*, to jest na moguću, verovatnu metodu izvođenja dokaza, odnosno na metodu uveravanja.

⁸ Ovde Aristotel pod Dijalektikom podrazumeva opštu logiku, dok pod delovima Dijalektike podrazumeva *Prvu analitiku i Sofistička pobijanja*.

⁹ Filozof u *Topici* I 1, pod pojmom τὰ ἔνδοξα podrazumeva ono što gotovo svi ljudi ili bar većina mudrih i poštenih ljudi odobrava. Prema tome τὰ ἔνδοξα

Svrhovitost retorike

Jasno je, dakle, da ostali [sastavljači *Uputstava u govorničku veštinu*] pod pravila veštine podvode ono što je van predmeta, kao i to zašto su skloniji sudskom govorništvu.

12. Retorika je korisna jer je istinito i pravedno po svojoj naravi jače od svojih suprotnosti, a ako odluke ne nastaju na osnovu onoga što priliči, onda istinito i pravedno nužno nadjačavaju njihove suprotnosti, a to zaslužuje prekor. Kad bismo, štaviše, u saobraćanju s nekim ljudima raspolagali i najegzaktnijim znanjem, ne bismo ih mogli lako uveriti, ukoliko bismo naš govor zasnivali na tom znanju, jer naučni govor pripada podučavanju¹⁰, a to je [pred masom] neizvodivo. Ovde se, naime, metode uveravanja i argumenti moraju nužno zasnivati na opštepoznatim stavovima, kao što smo to izneli u *Topici*¹¹ prilikom raspravljavanja o izmeni misli s masom.

Retorika može zaključivati na osnovu suprotnosti

Dalje, treba da budemo sposobni uveravati u suprotno, što je slučaj kod dijalektičkih silogizama, ne zato da bismo se ravnodušno služili jednim i drugim (jer ne valja uveravati u nešto loše) već da znamo kako se postavljaju takva pitanja, a i da sami budemo sposobni pobijati neistinite dokaze, u slučaju da se neko takvim dokazima posluži. Od ostalih veština nijedna se ne bavi zaključivanjem iz suprotnih premisa; to jedino čine dijalektika i retorika, jer se obe podjednako dotiču suprotnosti. Sa samim stvarima, međutim, nije isti slučaj, već je, jednostavno rečeno, ono što je istinitije i bolje po prirodi uvek pogodnije za donošenje zaključaka i uverljivije je.

Čovek treba da zna braniti se govorom

Osim toga, ako bi nesposobnost da se branimo telom bila sramota, bilo bi besmisleno kad se sramotom ne bi smatrala nesposobnost da se branimo govorom čije je korišćenje ljudskoj prirodi svojstvenije no korišćenje telom.

1355b

13. Ako bi se prebacilo da onaj ko se nepravedno služi sposobnošću može počinuti velika zla, onda bi se to moglo reći i o svim dobrima, naročito o najkorisnijim, kao što su snaga, zdravlje, bogatstvo, komandovanje vojskom; ako se, naime, tim pre-

je opšteprihvaćeno, uobičajeno mišljenje. Ovakvo značenje ovom pojmu Aristotel pridaje i u *Retorici*.

¹⁰ Ovde διδασκαλία, skoro da ima vrednost demonstracije, striktno logičke metode dokazivanja, odnosno uveravanja.

¹¹ Up. *Top.* I 2, gde se govori o korisnosti dijalektike prilikom izmene misli s masom i o pobijanju dokaza običnog sveta.

imućtvima služimo pravilno, donose veliku korist, a ako se služimo nepravilno, nanose veliku štetu.

14. Iz gornjeg očigledno proizlazi da se retorika ne odnosi ni na jedan poseban rod predmeta, već se, kao i dijalektika [odnosi na sve oblasti]; da je korisna i da se njen osnovni zadatak ne sastoji u uveravanju, nego u iznalaženju uverljivog u svakom datom slučaju, što vredi i za sve ostale veštine. Tako se, na primer, zadatak medicine ne sastoji u tome da bolesniku povrati izgubljeno zdravlje, već u tome da nastavi s lečenjem što je moguće duže, jer se sasvim uspešno mogu lečiti i ljudi čije se ozdravljenje smatra nemogućim.

Zadatak retorike

Dalje, očividno je da se zadatak retorike sastoji u iznalaženju stvarno uverljivog i prividno uverljivog, upravo onako kao što je dijalektici zadatak da otkriva istinski i prividni silogizam, jer se ono čime se bavi sofistika ne odnosi na sposobnost već na nameru [*προαίρεσις*, *intentio*, moralna svrhovitost, svrha, cilj]. No, i tu ima razlike: u retorici govornik može biti onaj ko se služi valjanom argumentacijom, kao i onaj ko postupa u skladu s namerom, dok u dijalektici sofistom¹² nazivaju čoveka koji radi u skladu s namerom, a dijalektičarem čoveka koji ne radi u skladu s namerom, nego u skladu sa svojom sposobnošću.

Istinito i prividno uveravanje

A sada da se pozabavimo samom metodom, to jest da vidimo kako i čime možemo postići sebi postavljeni cilj. Prema tome, određivši ponovo, kao u početku, šta je to retorika, preći ćemo na izlaganje njenih ostalih osobina.

Plan raspravljanja

GLAVA DRUGA

Definicija retorike

1. Neka retorika bude sposobnost teorijskog iznalaženja uverljivog u svakom datom slučaju. To nije zadatak ma koje druge veštine, jer nas svaka druga može podučiti i uveriti u onome što

Mesto retorike među ostalim veštinama i naukama

¹² Bitnost ili suština sofističkog govorništva sastoji se u govornikovoju moralnoj nameri, u svrsi, odnosno u slobodnom izboru i primeni prividno pravilnih argumenata. Njima se dijalektičar može služiti prema potrebi. Ako se pak njima namerno služi, naziva se sofist. U retorici, međutim, nema ove razlike. U njoj se, naime, govornikom smatra i onaj ko se služi pravim, kao i onaj ko se služi lažnim dokazima.